

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТЕРМІНОЗНАВСТВА ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ

УДК 81'366.57:811.161.2

Михайло Гінзбург
Інститут транспорту газу, м. Харків

ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ СЯ-ДІЄСЛІВ У ФАХОВИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТАХ

© Гінзбург М. Д., 2016

У статті досліджено значення українських ся-дієслів, виокремлено їхні чотири основні значення (зворотне, безособове, пасивне й активне), а також дев'ять різновидів зворотного значення та запропоновано для них несуперечливу терміносистему. Показано, що через багатозначність ся-дієслів та сама словоформа може передавати різні значення. Запропоновано критерії, що дають змогу однозначно відрізнити природні українські конструкції з цими дієсловами від накинених.

Ключові слова: українська мова, фаховий текст, ся-дієслово, лексичне значення, зворотне значення, безособове значення, пасивне значення, активне значення.

In the article, the meanings/sub-meanings of Ukrainian sia-verbs are studied, their four basic meanings (reflexive, impersonal, passive and active) and nine sub-meanings of the reflexive meaning are separated and the non-controversial terminological system is proposed. It is shown that due to polysemy of sia-verbs, the same word form can express various meanings. Criteria enabling us to clearly distinguish natural Ukrainian constructions with such verbs from intruded constructions are suggested.

Keywords: Ukrainian language, professional text, sia-verb, lexical meaning, reflexive meaning, impersonal meaning, passive meaning, active meaning.

Стан досліджуваної проблеми. Суттєві труднощі для правильного викладання та адекватного розуміння фахових українських текстів спричинюють дієслова з афіксом¹ -ся, що їх у багатьох авторитетних джерелах, наприклад в енциклопедії «Українська мова», позначено терміном *зворотні дієслова* [38, с. 201]. На нашу думку, тут є невідповідність терміна поняттю. Бо дієслова з афіксом -ся – це поняття морфологічне і словотвірне, а зворотність – це поняття семантичне, яке відбиває спрямованість процесу. На потребі обрати термін, який би охоплював усі дієслова з афіксом -ся незалежно від їхнього значення, наголошує Роксолана Михайлик [24, с. 2] і зазначає, що «в українській граматичній традиції поряд з терміном „зворотні дієслова” часто вживаються назви „дієслова з часткою

¹ **Афікс** (англ. affix, рос. аффикс [2, с. 61], від лат. affixus – прикріплений) – службова морфема, тобто будь-яка значуща морфологічна частина (чи елемент) слова, окрім кореня і закінчення [15, с. 19].

-ся», „дієслова з афіксом -ся», „дієслова з постфіксом -ся», „дієслова на -ся»». Дослідниця обрала «термін „дієслова на -ся», тому що», на її думку, «він найпрозоріший, найточніший, а головне – об’єднує всі дієслова, до складу яких входить афікс -ся». Проте, на нашу думку, замість слово-сполуки *дієслова на -ся* доцільніше вжити однослівного терміна *ся-дієслова*, як це зроблено в [14] ¹.

Український афікс -ся – це колишня коротка форма знахідного відмінка зворотного займенника *себе*. Цей афікс походить від праслов’янського *se*, яке набуло в кожній слов’янській мові своєї форми: у польській – *się*, чеській – *se*, словацькій – *sa*, болгарській – *se* (фонетично *se/sъ*), македонській – *se*, сербській – *se*, словенській – *se*, українській, російській та білоруській – *-ся/-сь*. У західно- та південнослов’янських мовах зазначені раніше зворотні частки пишуть окремо від дієслова і розташовують як після, так і до нього, тобто *ся-дієслова* мають аналітичну форму². Навпаки у східнослов’янських мовах *ся-дієслова* мають синтетичну форму³, оскільки -ся нині вживають лише як постфікс⁴ [12, с. 180; 38, с. 201]. Потребу писати *ся* разом з українськими дієсловами науково обґрунтували провідні українські мовознавці Агатангел Кримський [16, с. 226–228] та Борис Грінченко [9], оскільки це

- відбиває фонетичне зрощення -ся з дієсловом і забезпечує правильну вимову (*-ш + -ся → -сься*, *-ть + -ся → -цьця*, *-дь + -ся → -дьця*, *-ч + -ся → -цьця* [39, с. 317]), властиву абсолютній більшості українських говорів (південно-східних і північних) і через це прийняту як нормативну в українській літературній мові⁵;

- забезпечує одноманітність писання як власне -ся, так і його варіанта -сь;

- дає змогу мовцям правильно вирізнити та розуміти в тексті дієслова, що їх без -ся не вживають.

Хоча *ся-дієслова* – це загальнослов’янське мовне явище, кожна мова має власні правила вживання їх. На особливостях уживання *ся-дієслів*, що відрізняють українську мову від сусідніх російської та польської, наголошували ще Олена Курило [19, с. 87–88; 18, с. 34–36] і Сергій Смеречинський [34, с. 24–28]. Останній виокремив чотири різновиди конструкцій із *ся-дієсловами* та визначив ті з них, що «властиві українській народній мові, у ній максимально поширені та становлять її характеристичну особливість», і ті, що їй не властиві. Уживання *ся-дієслів* торкалися у своїх працях Юрій Шевельов [40, с. 112; 39, с. 314–317], Іван Вихованець [3, с. 9], Катерина Городенська [4, с. 243], Роксолана Михайлик [24], Олена Лавринець [21] та інші мовознавці. Проте через різне розуміння норм і досі фахові тексти рясніють конструкціями, не властивими українській мові.

¹ Уведення терміна, що об’єднує всі дієслова з афіксом -ся незалежно від їхнього значення, дає змогу запобігти термінологічній плутанині, коли одні автори, наприклад [38, с. 201], називають зворотними всі дієслова з постфіксом -ся, а інші, наприклад [35, с. 172; 41, с. 375], закликають відрізнити зворотні дієслова від форм пасивного стану. У довіднику [36, с. 95] зворотні дієслова визначено як «лексико-граматичний розряд неперехідних дієслів, в яких пасивне значення формується постфіксом -ся: *одягатися, будуватися, сміятися*», а разом з тим зазначено, що «не належать до зворотних дієслів форми пасивного стану типу: *Питання розглядається міністерством*». Зауважимо, що [33, т. 5, с. 645, т. 9, с. 413] узагалі не фіксує пасивних значень дієслів *одягатися* та *сміятися*, а для дієслова *будуватися* лише друге значення позначене як пасивне [33, т. 1, с. 249].

² **Аналітична форма** (англ. analytical form, рос. аналитическая форма [2, с. 45]) – форма слова, у якій лексичне та граматичне значення виражене розчленовано у двох або більше елементах [10, с. 79].

³ **Синтетична форма** (англ. synthetic form, рос. синтетическая форма, [2, с. 411]) – форма слова, у якій лексичне та граматичне значення виражене з’єднано в одному елементі [10, с. 79].

⁴ **Постфікс** (від лат. postfixum – прикріплений після) – афікс, приєднаний до кінця слова. Він завжди стоїть після словозмінних афіксів і закінчення та не входить до складу дієслівної основи [7, с. 24].

⁵ На думку Миколи Наконечного [25, с. 213], «за компромісове, в суті, розв’язання можна вважати і теперішній правопис *ся*: не пишемо, не допускаємо у літературній мові вживати *ся* окремо – тільки вкупі (звичайно, після дієслова), але й не зтираємо його, – задержуємо звичну форму, виділяємо у складі (діє)слова, як осібну частку (носиться, а не: носицца), бо зважаємо й на тих-о українців, що знають його, як окреме слово». Аналогічну позицію висловлює Юрій Шевельов: «Збереженню уяви про окремий показник -ся в умовах часткового затушкування його значення і часткового фонетичного уподібнення дуже сприяє правопис, який скрізь і послідовно вживає тільки -ся (або -сь)» [39, с. 317].

Мета статті – ґрунтуючись на зазначених працях, покласифікувати основні можливі конструкції із ся-дієсловами, оцінити їх з погляду норм української мови та дати практичні рекомендації авторам українських фахових текстів.

1. Творення ся-дієслів у сучасній українській мові

За даними [14, с. 56] ся-дієслова становлять приблизно третину (33%) від загальної кількості всіх українських дієслів, зафіксованих в Інверсійному словнику української мови (усього дієслів – 42621, із них 28596 – без *-ся*, а 14025 – на *-ся*)¹.

Усі ся-дієслова можна поділити на три основні групи [14, с. 56–57]:

- похідні від дієслів без *-ся* а) прямо-перехідних (*будувати* → *будуватися*, *робити* → *робитися*) чи б) непрямо-перехідних (*керувати* → *керуватися*) та неперехідних²: (*працювати* → *допрацюватися*, *синіти* → *синітися*, *спати* → *спатися*). У певної кількості цих похідних дієслів уживання *-ся* стає більш або менш довільним, бо однаково легко можна вживати дієслів із *-ся* і без нього, наприклад, *виліскувати* – *виліскуватися* [33, т. 1, с. 422], *доплентати* (розм.) – *доплентатися* (розм.) [33, т. 2, с. 372], *забувати* – *забуватися* 1 (розм.) [33, т. 3, с. 31], *любувати* 1 – *любуватися* 1 [33, т. 4, с. 565], *метнути* 3 (рідко) – *метнутися* 2 [33, т. 4, с. 691], *намагати* 1 (діал.) – *намагатися* [33, т. 5, с. 123], *обицяти* 1 – *обицятися* 1 (розм.) [33, т. 5, с. 508], *питати* 1–3 – *питатися* 1 (розм.) [33, т. 6, с. 367–368], *покотити* 5 (розм.) – *покотитися* 5 (розм.) [33, т. 7, с. 39–40], *ставати* 21 – *ставатися* (заст.) [33, т. 9, с. 629]. Обидва варіанти не зовсім тотожні, бо між ними є певна стилістична відмінність. Зазвичай варіанти із *-ся* «забарвлені усномовніше, емоційніше; дія в них ніби оживлена ставленням мовця, тому вона протікає ніби легше» [39, с. 316];

- похідні від інших частин мови: *галузь* → *галузитися*, *здоровий* → *здороватися*;

- непохідні в сучасній мові: *боятися*, *любуватися*, *намагатися*, *надіятися*, *прокинутися*, *сподіватися*, *старатися*, *сумніватися* тощо. Кількість таких ся-дієслів незначна. Наявність спільнокореневих дієслів без *-ся*, наприклад, *скаржитися* і *оскаржувати/оскаржити*, дає підстави вважати, що свого часу ці ся-дієслова так само утворені від дієслів без *-ся*, які потім вийшли з ужитку. Багато із непохідних ся-дієслів мають більш або менш близькі синоніми без *-ся*, наприклад: *дивитися* – *глядіти*, *сміятися* – *реготати*, *знуцатися* – *глузувати*, *тинятися* – *блукати*. За таких обставин «природно, що особливе значення *-ся* в цих дієсловах майже зовсім затерте» [39, с. 314].

Сучасна українська мова творить ся-дієслова такими чотирма способами [7, с. 24–26; 35, с. 266–267]:

- постфіксальним, приєднуючи постфікс *-ся* до цілого дієслова без *-ся*: *будувати* → *будуватися*, *чергувати* → *чергуватися* тощо;

- префіксально-постфіксальним, одночасно приєднуючи префікс (переважно *до-*, *на-*, *роз-*) і постфікс *-ся* до цілого дієслова без *-ся*: *їсти* → *наїстися*, *роз'їстися*; *працювати* → *допрацюватися*, *напрацюватися*. Префіксально-постфіксальні дієслова здебільшого вказують на вичерпність інтенсивно виконуваного процесу (*напрацюватися*) або на його негативні наслідки (*допрацюватися*, *роз'їстися*) і таким чином відрізняються від твірних дієслів аспектуальними відтінками значення;

- суфіксально-постфіксальним, одночасно приєднуючи до твірної іменникової або прикметникової основи дієслівний суфікс і постфікс *-ся*. Такими суфіксами є: *-ува(ти)/-юва(ти)* (*лист* → *листуватися*, *лінь* → *лінуватися*, *самокритика* → *самокритикуватися*, *-и(ти)* (*галузь* → *галузитися*, *гніздо* → *гніздитися*, *колос* → *колоситися*, *теля* → *телитися*, *золотавий* → *золотавитися*, *хоробрий* → *хоробритися*), *-а(ти)/-я(ти)* (*жених* → *женихатися*, *надія* – *надіятися*, *родич* → *родичатися*, *ручка* → *ручкатися*, *сміх* → *сміятися*, *сумнів* → *сумніватися*), *-ізува(ти)/-изува(ти)*

¹ За даними російських мовознавців, наведеними в [14, с. 56], ся-дієсловами є близько 40% усіх російських дієслів, а кожне десяте ся-дієслово не має відповідника без *-ся*.

² На відміну від деяких інших слов'янських мов, зокрема польської [37, с. 196], де форму зі зворотною часткою *się* можна утворити практично від будь-якого дієслова незалежно від його перехідності, в українській мові є чимало безпрефіксних неперехідних дієслів без *-ся*, від яких не можна утворити безпрефіксних ся-дієслів, наприклад: *лягти*, *сохнути*, *сісти*, *виснути*, *знити*, *умерти*, *нахнути*, *шуміти*, але від частини з них природно виникли спрефіксовані ся-дієслова: *улягтись*, *усістись*, *розишумітись* тощо [17, с. 175].

(адвербіальний → адвербіалізуватися, солідарний → солідаризуватися). З наведених прикладів випливає, що дієслівний суфікс приєднують до кінцевого приголосного безсуфіксної твірної іменникової чи прикметникової основи й разом із постфіксом *-ся* переводять її до дієслова. Якщо ж твірна іменникової чи прикметникової основа має суфікс, то його зазвичай зберігають у процесі словотворення;

- префіксально-суфіксально-постфіксальним, одночасно приєднуючи до іменникової чи прикметникової основи дієслівні префікс, суфікс, переважно *-и(ти)*, і постфікс *-ся*. Такими префіксами є: *ви-* (година → **вигодинитися**); *з/-с-* (ласкавий → **зласкавитися**, милостивий → **змилоствитися**); *за-* (бюрократ → **забюрократитися**), *на-* (ловкий → **наловчитися**, смілий → **насмілитися**); *о-* (перо → **оперитися**); *при-* (бідний → **прибіднитися**); *про-* (сльози → **просльозитися**); *роз-* (погода → **розпогодитися**, щедрий → **розщедритися**); *у-/в-* (самітний → **усамітнитися**, традиційний → **утрадиційнитися**). Окремі дієслова мотивовані основами службових слів: *ні* → **віднікуватися**.

Суфіксально-постфіксальні та префіксально-суфіксально-постфіксальні дієслова вказують на набування//набуття ознак кого-, чого-небудь або уподібнювання//уподібнення за певними ознаками до кого-, чого-небудь (**лінуватися**, **прибіднятися**//**прибіднитися**) [38, с. 201].

Граматичні функції і значення постфікса *-ся* залежать від перехідності/неперехідності¹ й лексичного значення дієслова без *-ся*. Постфікс *-ся* позбавляє прямо-перехідне дієслово зв'язку з прямим додатком² і перетворює його на непрямо-перехідне (наприклад, *обмінювати що?* → **обмінюватися чим?**, *турбувати кого? що?* → **турбуватися про кого? що?**) чи неперехідне (*робити що?* → **робитися**). Сполучаючись з непрямо-перехідним (*керувати чим?* → **керуватися чим?**) або непере-

¹ Треба чітко відрізнити перехідність процесу як семантичну категорію від перехідності дієслова як морфологічної категорії. Усі процеси позамовної дійсності поділяємо на дві групи. **Перехідний процес** (англ. transitive process, рос. переходный процесс) – процес, спрямований і який поширюється на об'єкт, що не є суб'єктом. **Неперехідний процес** (англ. intransitive process, рос. непереходный процесс) – процес, не спрямований і який не поширюється на об'єкт, що не є суб'єктом. Оскільки граматику відбиває позамовну дійсність з огляду на свої норми, то класифікація дієслів за перехідністю складніша, ніж класифікація процесів, і ґрунтується на суто формально-морфологічному критерії, пов'язаному з додатком, якого вимагає чи не вимагає дієслово в певному значенні. **Перехідне дієслово** (англ. transitive verb, рос. переходный глагол [2, с. 104]) – це дієслово, що є назвою перехідного процесу й тому має повноцінне, завершене значення тільки в поєднанні з назвою об'єкта, яка уточнює значення дієслова, повністю розкриває його зміст, конкретизує його. Наприклад: *складати – складати механізм і складати іспит*; *розв'язати – розв'язати вузол і розв'язати задачу*, *піклуватися – піклуватися про успіх і піклуватися про дітей*. Залежно від граматичної форми додатка перехідні дієслова поділяють на прямо-перехідні та непрямо-перехідні. **Прямо-перехідне дієслово** (англ. transitive verb proper, рос. собственно-переходный глагол [2, с. 105], прямо-переходный глагол [28, с. 203]) – перехідне дієслово, що є назвою процесу, який безпосередньо й повністю переходить на об'єкт, поданий прямим додатком, наприклад: *будувати (що?) дім, отримати (що?) результат, читати (що?) газету*. **Непрямо-перехідне дієслово** (син. посередньо-перехідне дієслово [20, т. 1, с. 323], англ. indirect-transitive verb, рос. косвенно-непереходный глагол [2, с. 103]) – це перехідне дієслово, що є назвою процесу, який опосередковано або лише частково переходить на об'єкт, поданий непрямим додатком: *досягати (чого?) мети, сміятися (з кого/чого?) з друга, посміхатися (до кого?) до колеги, дякувати (кому?) працівникам, спиратися (на що?) на досвід, турбуватися (про що?) про результат, дивитися (на що?) на картину, керувати (чим?) відділом, керуватись (чим?) настановою*. **Неперехідне дієслово** (англ. intransitive verb, рос. непереходный глагол [2, с. 103]) – це дієслово, що є назвою неперехідного процесу, наприклад: *іти, бігти, рости, ходити, обідати, одягатися*. Такі дієслова для розкриття свого значення взагалі не потребують додатка, тому при неперехідних дієсловах не може бути назви об'єкта ні у формі прямого, ні у формі непрямого додатка [6, с. 183–186].

² В українській мові всі додатки поділяють на прямі та непрямі. **Прямий додаток** (англ. direct object, рос. прямое дополнение [2, с. 142]) завжди пов'язаний з прямо-перехідним дієсловом і називає об'єкт, на який безпосередньо переходить процес, позначуваний дієсловом. Прямий додаток зазвичай подають безприйменниковим знахідним відмінком, а в окремих випадках – безприйменниковим родовим відмінком, коли при прямо-перехідному дієслові стоїть заперечна частка **не** або коли процес переходить лише на частину об'єкта чи повністю охоплює об'єкт, але тимчасово. Усі інші додатки – непрямі. **Непрямий додаток** (англ. indirect object, рос. косвенное дополнение [2, с. 142]) також уточнює уявлення про процес, називаючи адресата, знаряддя або непрямий (побічний) об'єкт. Відношення процесу до них не таке безпосереднє і повне, як відношення процесу до об'єкта, поданого прямим додатком. На відміну від прямого додатка, непрямий подають іменником чи його еквівалентом у непрямих відмінках без прийменника (окрім знахідного) або з прийменниками [38, с. 160; 17, с. 261].

хідним дієсловом (*спати* → *спатися*), постфікс *-ся* посилює значення непрямо-перехідності/неперехідності, виражаючи його морфологічно. Найчастіше постфікс *-ся* усуває суб'єкта з позиції підмета, перетворюючи особові дієслова на безособові¹ (*він добре їсть* → *йому добре їсться*; *він хоче* → *йому хочеться*, *він не працює* → *йому не працюється*) [38, с. 201].

Первинне значення постфікса *-ся* як зворотного займенника – показувати спрямованість процесу на себе й таким чином принципову неможливість іншого об'єкта, на який безпосередньо й повністю поширюється процес. Якщо діячів кілька, то процес, стосуючись до всіх, може набирати характеру взаємності. Та ці первинні значення ся-дієслів не єдині в сучасній мові. У багатьох типах дієслів постфікс *-ся* «набрав зовсім своєрідного відтінку, що спричинилося до того, що його загальне значення в мові сильно затерлося і вневизначилося» [39, с. 314]. З огляду на це правильніше розглядати основні значення не постфікса *-ся*, а саме ся-дієслів (рис. 1), точніше їхніх лексико-семантичних варіантів² (ЛСВ), оскільки більшість ся-дієслів, як подає «Словник української мови» [33], багатозначні.

2. Основні різновиди зворотного значення

Для ЛСВ ся-дієслів основним і, як вже зазначено раніше, первинним є **зворотне значення** (*англ.* reflexive meaning, *рос.* возвратное значение), яке в широкому сенсі є значенням неперехідного процесу, зосередженому, замкнутому у сфері суб'єкта, що одночасно може бути об'єктом [25; 6, с. 183]. У реченні суб'єкт виконує синтаксичну функцію підмета, тому речення із ся-дієсловами у зворотному значенні (далі – зворотні конструкції) завжди підметові (рис. 1).

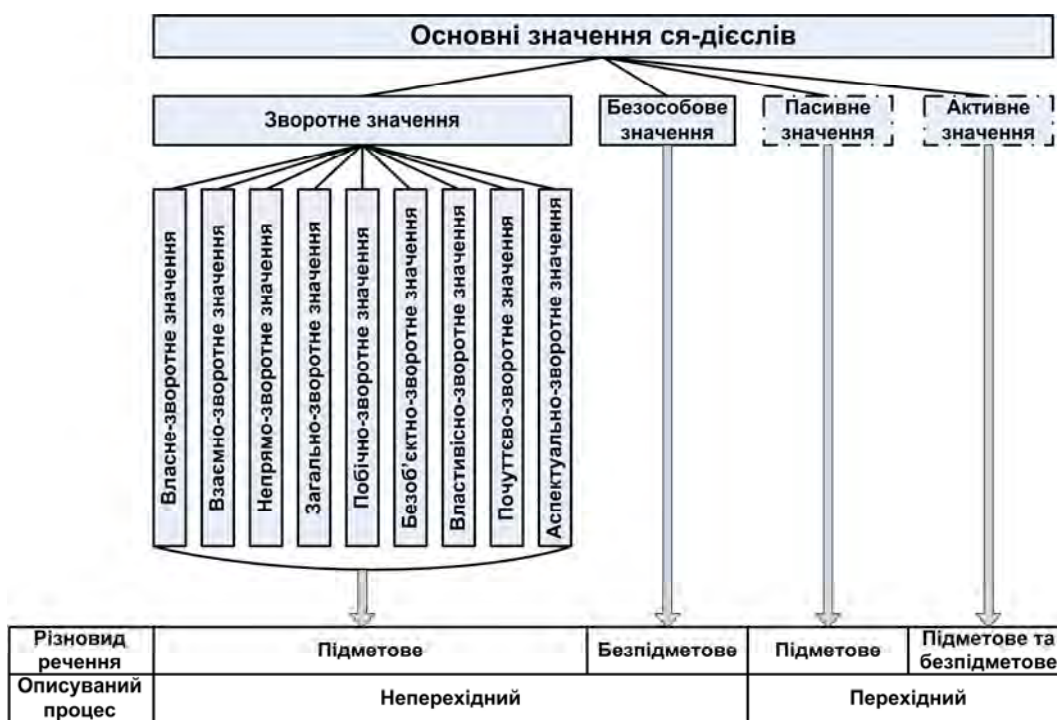

Рис. 1. Класифікація лексико-семантичних варіантів ся-дієслів залежно від їхнього лексичного значення (итрих-пунктиром подано значення, що не відповідають нормам української літературної мови)

ЛСВ ся-дієслів у цьому значенні передають різні відтінки зворотності – від процесів, зосереджених, замкнутих на суб'єктові, до дуже широкої загальної співвіднесеності із суб'єктом [25], зокрема його постійних і характерних неперехідних процесових здатностей (властивостей).

¹ **Безособовий** (*англ.* impersonal, *рос.* безличный [2, с. 142]) – який не передбачає граматично позначеного суб'єкта в позиції підмета.

² Під ЛСВ розуміємо слово в одному з його лексичних значень, тобто єдність мовної форми й певного лексичного значення [1, с. 150–151].

Ся-дієсловам властиві особливі синтаксичні зв'язки [24, с. 9]:

1) орудний відмінок іменника чи займенника при ся-дієсловах у зворотному значенні ніколи не має значення суб'єкта-діяча, його функціона навантага – знаряддя дії або засіб за допомогою якого відбувається процес;

2) синтаксичні конструкції із ся-дієсловами у зворотному значенні може поширювати дієприслівниковий зворот, оскільки дієприслівник пов'язаний з називним відмінком суб'єкта-носія предикатної ознаки й означає додатковий процес, що відбувається одночасно з основним, вираженим ся-дієсловом;

3) тотожність суб'єкта-діяча і об'єкта підкреслює вживання (або можливість уживати) в реченні означального займенника *сам* або займенникових словосполук *сам собою, сам по собі*.

У табл. 1 подано наявні в літературі назви різновидів зворотного значення. Проаналізувавши ці джерела, ми виокремили дев'ять таких різновидів і пропонуємо для них системні українські терміни, побудовані за такою моделлю, яка, з одного боку, унаочнює через родову ознаку зв'язок позначених ними понять з родовим поняттям «зворотне значення», а з другого – явно показує через видові ознаки відмінність кожного видового поняття від інших співвідпорядкованих. Як впливає з табл. 1, п'ять із цих термінів – загально визнані, один обрано з наявних у літературі варіантів, а три запропоновано саме з огляду на вимогу системності.

Розгляньмо детальніше різновиди зворотного значення.

Власне-зворотне значення відповідає процесам, спрямованим на самого суб'єкта, його зовнішність, поверхню його тіла тощо: *взуватися//взутися, голитися//поголитися, поширюватися//поширитися, роздягатися//роздягтися, ховатися//сховатися, умиватися//умитися*. Постфікс *-ся* в них значенням відповідає зворотному займеннику *себе*: *ховати себе* → *ховатися*. Ся-дієслова в цьому значенні також називають процеси із царини внутрішнього, духовного життя людини: *ганьбитися//зганьбитися, зобов'язуватися//зобов'язатися, хвалитися//похвалитися*. Власне-зворотність у цьому випадку полягає в тому, що процес зазвичай відбувається з волі особи-суб'єкта завдяки її власним зусиллям [24, с. 10];

Взаємно-зворотне значення передає взаємодію, тобто взаємно спрямовані процеси двох і більше суб'єктів, кожен з яких одночасно є об'єктом: *боротися//поборотися, гуртуватися//згуртуватися, змагатися//позмагатися, листуватися, обмінюватися//обмінятися, зустрічатися//зустрітися, радитися//порадитися*. ЛСВ з цим значенням пов'язані або з граматичною формою множини суб'єкта й відповідно дієслова (*колеги постійно листуються*) або з формами однини та залежним іменником у формі орудного відмінка з прийменником, що позначає другого або інших діячів: *він радиться з підлеглими, вона листується з учнем* [11, с. 333; 24, с. 11]. Постфікс *-ся* в них значенням відповідає взаємному займеннику *одне одного*: *зустрічати одне одного* → *зустрічатися*, проте, щоб підкреслити значення взаємності, поряд зі взаємно-зворотним дієсловом уживають цього взаємного займенника у відповідній формі [24, с. 11].

Таблиця 1.

Терміни на позначання різновидів зворотного значення

Запропонований термінологічний прикметник	Альтернативні українські термінологічні прикметники	Англійські та російські відповідники
<i>власне-зворотний</i> [38, с. 201; 36, с. 95; 35, с. 372; 17, с. 174; 11, с. 332; 16, с. 10; 24, с. 10]	–	<i>reflexive-transitive, возвратно-переходный</i> [2, с. 82], <i>собственно-возвратный</i> [31, с. 617; 8, с. 416]
<i>взаємно-зворотний</i> [38, с. 201; 36, с. 95; 35, с. 373; 17, с. 174; 11, с. 332; 24, с. 10]	–	<i>reciprocal-reflexive, взаимно-возвратный</i> [2, с. 74; 31, с. 617; 8, с. 416]
<i>непрямо-зворотний</i> [38, с. 201; 36, с. 95; 35, с. 372; 11, с. 332]	–	<i>indirect-reflexive, косвенно-возвратный</i> [2, с. 153; 31, с. 618; 8, с. 418]

Запропонований термінологічний прикметник	Альтернативні українські термінологічні прикметники	Англійські та російські відповідники
<i>загально-зворотний</i> [38, с. 201; 36, с. 95; 24, с. 11; 35, с. 372–373; 11, с. 332; 24, с. 11]	–	<i>general-reflexive, общевозвратный</i> [2, с. 153; 31, с. 618; 8, с. 417]
<i>побічно-зворотний</i> [35, с. 372]	–	<i>побочно-возвратный</i> [31, с. 618]
<i>безоб'єктно-зворотний</i> [38, с. 201; 36, с. 95; 24, с. 12]	<i>активно-безоб'єктний</i> [17, с. 174; 11, с. 333], <i>потенційно-активний</i> [35, с. 373]	<i>reflexive-intransitive, возвратно-непереходный</i> [2, с. 81–82], <i>активно-безобъектный</i> [31, с. 618; 8, с. 419], <i>безобъектно-возвратный</i> [28, с. 77]
<i>властивісно-зворотний</i>	<i>пасивно-безоб'єктний</i> [17, с. 174], <i>пасивно-якісний</i> [11, с. 333], <i>якісно-характеризуючий</i> [35, с. 373]	<i>passive-qualitative</i> [2, с. 314], <i>характеризующе-качественный</i> [31, с. 618], <i>потенциально-качественный</i> [31, с. 609–610], <i>пассивно-качественный</i> [8, с. 419; 2, с. 314] ¹
<i>почуттєво-зворотний</i>	<i>зворотно-пасивний</i> [11, с. 333]	<i>reflexive-passive, возвратно-пассивный</i> [2, с. 82; 8, с. 419]
<i>аспектуально-зворотний</i>	<i>подоєжено-підсилювальний</i> [17, с. 174] <i>внутрішньо-видові відтінки</i> [39, с. 314]	<i>intensive-reflexive, усилительно-возвратный</i> [2, с. 105; 8, с. 421]

Непрямо-зворотне значення відповідає процесам, що їх виконують в інтересах їхніх суб'єктів-істот, а об'єкти, на які могли би бути спрямовані процеси, що їх називають співвідносні прямо-перехідні дієслова, або зовсім усунені, наприклад: *будувати/збудувати* (перехідний процес) дім (об'єкт) → *будуватися/збудуватися* (тобто будувати для себе), *пакувати/запакувати* (перехідний процес) речі (об'єкт) → *пакуватися/запакуватися* (тобто пакувати свої речі), або стають засобом і виступають у функції непрямого додатка, наприклад: *запасати/запасати* (перехідний процес) *воду* (об'єкт) → *запасатися/запасатися* (неперехідний процес, зосереджений в сфері суб'єкта) *водою* (засіб дії).

Загально-зворотне значення передає фізичні зміни у стані, положенні, русі суб'єкта – істоти чи неістоти (*зупинятися/зупинитися, кататися/покататися, купатися/скупатися, нахилитися//нахилитися, просуватися//просунутися, розвиватися//розвинути*) або внутрішній стан суб'єкта-істоти, його переживання, настроїв (*гніватися//розгніватися, дивуватися//здивуватися, журитися//зажуритися, заспокоюватися//заспокоїтися, пишатися, сердитися//розсердитися, хвилюватися//розхвилюватися, усміхатися//усміхнутися*). У цих ЛСВ постфікс *-ся* на відміну від власне-зворотних не має значення зворотного займенника *себе*; він допускає лише приєднання до зазначених ся-дієслів займенника *сам* (*самому*): *зупинитися (самому) – зупинився (сам), хвилюватися (самому) – хвилювався (сам)* тощо [8, с. 417].

Побічно-зворотне значення передає процес як контакт або зіткнення з предметом (частиною тіла), а цей предмет нібито стимулює, породжує сам процес, уможливлене його: *триматися за перила*,

¹ Ці три російські терміни відбивають різні ознаки того самого мовного явища [5, с. 19–20]. Перший акцентує на тому, що процес, названий таким ся-дієсловом, характеризує властивість неістоти, яка є підметом. Другий наголошує на тому, що присудок недоконаного виду теперішнього часу передає необмежену кратність процесу з відтінком потенційності, а для підмета-неістоти цю потенційну можливість вияву процесу (завжди або за певних умов) сприймають як властивість, що характеризує зазначену неістоту. Третій увиразнює властивість предмета, що виявляється внаслідок зовнішнього впливу.

братися//узятися за ручку двері, чіплятися//учепитися за руку, ударятися//ударитися об стовп, стукатися//стукнутися об мур, спіткатися//спіткнутися об поріжок. З огляду на це, зазначений предмет є не об'єктом, а засобом дії. Цим конструкції із ся-дієсловами відрізняються від конструкцій зі спільнокореновими дієсловами без *-ся*: *тримати* (перехідний процес) *перила* (об'єкт) → *триматися* (неперехідний процес, зосереджений у сфері суб'єкта) *за перила* (засіб, що стимулює, породжує дію). Уважаємо, що це окреме значення, а не різновид власне-зворотного, як це подано в [35, с. 373].

Безоб'єктно-зворотне значення передає постійну й характерну неперехідну здатність суб'єкта (істоти/неістоти), що «виявляється», але не переходить ані на суб'єкт, ані на будь-який інший об'єкт [2, с. 81–82]: *собака кусається, кінь б'ється, кішка дряпається, кропива жаліться*. Підтвердженням, що тут ідеться не про динамічний процес, а про процесову здатність, є синонімічні прикметникові конструкції *собака кусливий, кусючий* (рос. кусающийся) [33, т. 4, с. 416–417; 13, с. 180], *кінь биткий* (рос. бьющий) [33, т. 1, с. 171; 13, с. 11], *кішка дряплива, дряпуча* (рос. царапающийся) [13, с. 573], *кропива жалка, жалоца* (рос. жалящая) [33, т. 2, с. 505; 13, с. 103]. Усі ці прикметники утворені за моделлю віддієслівних прикметників від неперехідних дієслів, що є доказом безоб'єктності¹. Значення постійної ознаки зумовлює відповідну граматичну характеристику ЛСВ ся-дієслів із безоб'єктно-зворотним значенням: їх уживають лише у формі недоконаного виду й переважно третьої особи теперішнього часу.

Властивісно-зворотне значення передає характерну для неістоти неперехідну здатність, яка виявляється на тлі зовнішнього впливу з боку не названого в реченні узагальненого діяча (агенса): *папір рветься, скло б'ється, дріт добре гнеться, книжка швидко продається, кава погано розчиняється, стіл розсувається*. У таких конструкціях підметом є неістота, що має цю процесову здатність [31, с. 618], тобто перебуває в певному стані, а істота-діяч (агенс) принципово неможлива. Хоча неістота сама не може діяти, процес подають так, ніби він відбувається сам собою, тобто папір рветься сам, а скло б'ється само, це їхні властивості, а не хтось їх рве та б'є. Підтвердженням цього є синонімічні прикметникові конструкції *папір деручий* (рос. рвущийся) [13, с. 455], *скло б'ючке* (рос. бьющийся) [13, с. 11], *дріт гнучкий* (рос. гнущийся) [13, с. 71], *книжка добре продавана*, тобто на неї є попит, *кава погано розчинна, стіл розсувний*. Хоча в позамовній дійсності *папір, скло, дріт* фактично є об'єктами, у цих конструкціях вони – суб'єкти стану, бо прикметники *деручий, б'ючкий і гнучкий* також утворені за моделлю віддієслівних прикметників від неперехідних дієслів, що є доказом того, що все відбувається само собою. Значення постійної ознаки зумовлює відповідну граматичну характеристику ЛСВ ся-дієслів із властивісно-зворотним значенням: їх уживають лише у формі недоконаного виду й переважно третьої особи теперішнього часу. Ці конструкції мають властивісно-зворотне значення лише за умови, що присудком є ся-дієслово недоконаного виду, а, якщо присудок замінити на парне ся-дієслово доконаного виду, то конструкція набуде значення певної події [5, с. 27] (тобто загально-зворотного значення), наприклад, *папір порвався, скло розбилося*. Зауважимо, що в окремих контекстах такі речення із ся-дієсловами недоконаного виду також можуть передавати факти й набувати загально-зворотного значення, наприклад, *на моїх очах папір рветься і ...* (теперішній час інтервальної локалізації [4, с. 251]), *під час миття посуд постійно б'ється* (постійний теперішній час [4, с. 252], що передає багаторазовість події).

Почуттєво-зворотне значення передає емоційно-психічні та розумові стани особи, поданої в реченні непрямим додатком у давальному відмінку², а підметом є назва істоти/неістоти, з якою цей стан пов'язаний, завдяки якій він виявляється, але вона не є його ініціатором і не зумовлює його перебігу:

¹ **Безоб'єктність** – це неможливість зовнішнього об'єкта, відмінного від суб'єкта.

² Для давального відмінка семантико-синтаксична функція суб'єкта стану є вторинною. Давальний у цій функції являє собою потрібний і валентно зумовлений предикатом стану компонент семантико-синтаксичної структури двоскладних й односкладних речень. Проведене в [22, с. 9] дослідження українських текстів різних стилів свідчить, «що центральне місце серед непрямих суб'єктних відмінків посідає давальний відмінок (39,9 %), який найпоширеніший у художньому, публіцистичному і розмовному стилях». Це підтверджує висновок Івана Вихованця, що «давальний відмінок стає продуктивним засобом вираження функції суб'єкта стану в сучасній українській літературній мові» [4, с. 74].

(1) *диктаторам* (непрямий додаток) *подобються тільки паради* (підмет) (Павло Загребельний, Європа. Захід, 1961, 264) [33, т. 2, с. 275];

(2) *йому* (непрямий додаток) *пригадалась торішня поїздка* (підмет);

(3) *мені* (непрямий додаток) *приснилася ця дівчина* (підмет);

(4) *вірші* (підмет) *мені* (непрямий додаток) *зараз не пишуться* (Дзеркало тижня, 2014, № 32, с. 11 http://gazeta.dt.ua/CULTURE/poet-ostap-slivinskiy-u-tragichnih-podiyah-na-shodi-ye-velika-provina-i-rosiyskih-pismennikov-_.html);

(5) *Чомусь мені* (непрямий додаток), *брате, горілка* (підмет) *не п'ється; коло мого серця мов гадина в'ється* (Ганна Барвінок, Опов., 1902, 312) [33, т. 1, с. 511].

Такі конструкції не є пасивними, бо, по-перше, вони містять не діяча в орудному відмінку, а суб'єкта стану в давальному, а по-друге, підметом у таких реченнях є не об'єкт дії (пацієнс), а в (1)–(3) спричинювач або в (4)–(5) уточнювач стану. У цих конструкціях особа-суб'єкт виступає не діячем, а носієм стану, перебування в якому жодним чином не пов'язане з активністю цієї особи-суб'єкта [23, с. 294]. Отже, цей стан виникає і відбувається нібито сам собою, що підтверджує належність цього різновиду значення до зворотного.

Якщо ЛСВ ся-дієслова з почуттєво-зворотним значенням замінити на співвідносно прямоперехідне дієслово, то конструкція стане активною: *мені* (непрямий додаток) *не п'ється горілочка* (підмет) → *я* (підмет) *не п'ю горілочку* (прямий додаток). Проте така заміна суттєво змінює зміст вислову: у зворотній конструкції йдеться про брак бажання пити (тобто стан), а в активній – про брак дії з невідомих причин (як, можливо, через небажання, так і через зовнішні обставини: *хочу, але не п'ю, бо за кермом*).

Аспектуально-зворотне значення передає інтенсивний або настирливо повторюваний процес суб'єкта, спрямований на те, щоб домогтися якогось результату (*стукатись у двері; домагатись розв'язання справи; проситись, щоб вислухали*), вичерпність інтенсивно виконуваного процесу (*напрацюватися, наїстися, знаходитися*) або його негативні наслідки (*допрацюватися, роз'їстися*) і таким чином відрізняються від твірних дієслів аспектуальними відтінками значення. На думку Юрія Шевельова, це значення свідчить про те, що постфікс *-ся* спільно з префіксами *на-, ви-, з-* і *роз-* «використовується як словотворчий елемент при витворенні внутрішньо-видових відтінків» [39, с. 314].

Зворотне значення ся-дієслів у підметових реченнях відповідає нормам української мови [34, с. 26–28], тому ся-дієслова в цьому значенні можна широко вживати у фахових текстах.

3. Безособове значення ся-дієслів

Безособове значення (англ. impersonal meaning, рос. безличное значение [2, с. 64]) – це мовний спосіб подавати певний процес як самодостатній, безвідносний до будь-якого діяча. З огляду на це підмета, який би називав діяча, у реченнях із ся-дієсловами в цьому значенні (далі – безособові конструкції) нема та не може бути [41, с. 506], тому вони безпідметові (рис. 1). Зазвичай безособове значення ся-дієслів передає стан природи (*розвиднитися, випогодитися*) або фізичний (психічний) стан істоти (*дихатися, писатися*), який не постає як наслідок її свідомої волі, свідомо спрямованого бажання [39, с. 91]. Суб'єкт стану може бути неназваний (нульовий суб'єкт), наприклад,

(6) *Де їсться смачно, там і п'ється, Од земляків я так чував* (Іван Котляревський, I, 1952, 205) [33, т. 6, с. 369];

(7) *В обох містах, угорському і австрійському, грали циганські оркестри, сяяли вікна кафе і ресторанів, там співалося і пилося* (Гашек, Пригоди... Швейка, перекл. Масляка, 1958, 300) [33, т. 6, с. 369];

або поданий непрямим додатком у давальному відмінку (непрямий суб'єкт), наприклад: *мені добре живеться; йому не працюватиметься; їй не спалося, не їлося, не дрималося*.

У таких конструкціях присудок має форму третьої особи однини теперішнього чи майбутнього часу або форму середнього роду однини минулого часу [38, с. 45; 6, с. 188–189, 208].

У реченнях (6)–(7) ся-дієслів *питися, їстися, співатися* вжито в безособовому значенні – мати бажання, схильність споживати які-небудь напої та найдки і співати, а особи-споживачі не названі, до того ж у (6) вони максимально узагальнені, а в (7) – це певне коло неозначених осіб-відвідувачів кафе та ресторанів. Зауважимо, що перетворюючи безособові речення (6)–(7) у неозначено-особові (6а)–(7а), ми змінюємо зміст вислову: у (6)–(7) йдеться про певний стан: бажання їсти, пити і співати, тоді як у (6а)–(7а) – про виконувану дію.

(6а) *Де смачно їдять, там і п'ють...*

(7а) *... там співали і пили.*

Безособові конструкції особливо поширені із запереченням *не* [20, т. 1, с. 323], а умовою існування співвідносних із заперечними незаперечних конструкцій із давальним суб'єкта стану стає введення до них означальних прислівників типу *добре, погано*, напр.: *Мені добре працюється; Мені погано спиться* [4, с. 73–74]. Безособові речення можуть мати особову паралель: тоді особа замість давального відмінка стоїть у називному, а дієслово перестає бути зворотним. Наприклад:

Безособове речення	Особове речення
<i>Хочеться сісти на човен і поплисти (Коц.)</i>	<i>Я хочу сісти на човен і поплисти</i>
<i>Йому так гарно, так смачно світом дрімається (Мирн.)</i>	<i>Він так гарно, так смачно світом дрімає</i>

Легко зауважити, що безособові речення відрізняються від особових тим, що в них істота «виступає не як діяч, а як сприймач процесу, а сам процес набирає характеру самодовільності, саморозвитку, незалежності від будь-якої істоти» [39, с. 91; 20, т. 2, с. 58]. Саме тому тут доречні ся-дієслова.

Безособове значення ся-дієслів у безпідметових реченнях відповідає нормам української мови [34, с. 24], тому ся-дієслова у такому значенні можна широко вживати у фахових текстах.

4. Пасивне значення ся-дієслів

Пасивне значення (*англ.* passive meaning, *рос.* пассивное значение, страдательное значение) ся-дієслів – це використовуваний у певних інших мовах спосіб подавати спрямований на об'єкт перехідний процес позамовної дійсності, за якого об'єкт (пацієнт) завжди виконує синтаксичну функцію підмета, а предикат має бути ся-дієсловом недоконаного виду. Ознакою пасивності є пов'язане з дією уявлення про конкретний суб'єкт (істоту/групу істот), хоча він може бути неназваний (нульовий суб'єкт) або поданий непрямым додатком в орудному відмінку (непрямий суб'єкт).

Конструкції з діячем-особою в орудному відмінку на кшталт *дім будується робітниками* українській мові не властиві, і вони – наслідок впливу російської мови. Про це писала ще Олена Курило [19, с. 87], яка зазначала, що «незвичний до російської літературної мови українець трохи чи й зрозуміє як слід такі ото звороти, як — Зразки ґрунту бралися... виготовленим приладдям. Зразок ділився (тобто не сам діливсь, а хтось його ділив) потім на шари... кожний шар досліджувався окремо. Діти розпускаються на два місяці та ін., де таким дієсловом-присудком на *-ся*, як *братися, ділитися, розпускатися* та ін. надано невластивого їм у підметових фразах пасивного значіння. Українські дієслова-присудки на *-ся* мають у підметових фразах здебільшого значіння активне (точніше зворотне¹ – М. Г.). І взагалі українські дієслова на *-ся* здебільшого активного (зворотного – М. Г.), а не пасивного значіння. *Ділитися, розпускатися* це не значить бути діленою, розпущеною, а *самому ділитися, самому розпускатися*». Таку саму думку поділяє Сергій Смеречинський [34, с. 24], який зазначає, що *«рубатися, котитися, складатися та інші – не значить „бути*

¹ Є два підходи до розуміння активного значення. Згідно з першим, який поділяли Олена Курило й Сергій Смеречинський, будь-яке дієслово має граматичне значення стану (активне чи пасивне). Активними вважають будь-яке значення, що не є пасивним, і зокрема активними є ся-дієслова у зворотному значенні. Такий підхід залишився в академічній російській граматиці [31, с. 617] та в підручнику [35, с. 372]. Згідно з другим, прийнятим у сучасному українському мовознавстві [4, с. 243], граматичне значення активного стану мають лише перехідні дієслова, а ся-дієслова у зворотному і безособовому значеннях є позастановими. Саме такий підхід прийнято в цій статті.

рубаному, бути коченому, бути складаному” та ін., а тільки самому рубатися, самому котитися, самому складатися та ін.».

Речення, у яких ся-дієслово має пасивне значення (далі – пасивні конструкції), завжди підметові (рис. 1). Сергій Смеречинський уважав такі конструкції із ся-дієсловами не властивими українській мові й також пояснював їх впливом російської мови [34, с. 26], де ся-дієслова недоконаного виду є основою для формування пасивних конструкцій [31, с. 615–616]. Наприклад, «в статье рассматриваются ...», «автором делаются выводы» тощо.

Хоча навіть російські мовознавці застерігають: «уживаючи дієслів на -ся, треба зважати на можливість збігу в них двох значень – пасивного (рос. страдательного) та зворотного (рос. возвратного), що може спричинити двозначність, наприклад: Сюда **собираются** дети, потерявшиеся на улице (самі приходять чи їх збирають?). У подібних випадках потрібно коригувати відповідно до змісту, порівняй:

- а) Сюда **приходят** дети ...;
- б) Сюда **собирают** детей ...».

Тому в російській технічній літературі «форми на -ся доцільно вживати в тих випадках, коли на перший план виходить сама дія незалежно від її виконавця, наприклад *Дверь открывается автоматически*. Якщо ж із поняттям дії пов’язане уявлення про її виконавця, іноді невизначеного, то правильніше вживати форми без -ся» [29, § 173, п. 4]. З огляду на ці рекомендації:

Пишуть	Доцільно
Деталь <i>бросается</i> в ванну	Деталь <i>бросают</i> в ванну
Двери <i>открываются</i> водителем	Двери <i>открывает</i> водитель

Проте на практиці цих рекомендацій часто-густо не дотримують, і російські фахові тексти рясніють конструкціями із ся-дієсловами, де з поняттям дії пов’язане уявлення про її виконавця і навіть із назвою особи-діяча в орудному відмінку. На жаль, цю хибну практику переносять до текстів українською мовою, яка має суворіші норми вживання ся-дієслів.

Як зазначає Іван Вихованець, «у сучасній українській мові, на противагу російській, майже відсутній середній компонент – пасивні дієслівні форми з постфіксом -ся на позначення теперішнього та інших значень часу, характерні для російської мови. <...> Замість російських пасивних особових дієслівних форм теперішнього часу з постфіксом -ся в українській мові використовують дієслівні форми активного стану, пор.: рос. *Мягкий знак пишется после мягких согласных в конце слова* – укр. *М’який знак пишемо після м’яких приголосних у кінці слова*» [3, с. 9]. Таку саму думку поділяє Катерина Городенська [4, с. 243], яка вважає, що з українських пасивних конструкцій треба вилучити ті, «до складу яких входять дієслова недоконаного виду з постфіксом -ся, котрий традиційно вважали типовим засобом творення пасивних форм до перехідних дієслів недоконаного виду. Це зумовлено тим, що в синтаксичній системі української мови згадані пасивні конструкції, на противагу іншим слов’янським мовам¹, опинилися на крайній периферії» [4, с. 243].

Проте, уникаючи не властивих українській мові пасивних конструкцій, не треба зараховувати до пасивних ті конструкції, які насправді є зворотними, наприклад:

(8) *Там, на схід, у далечезній подині простелялись ферганські степи, ташувалися кишлаки, міста, будувалося теж невсипуще життя* (Іван Ле, Міжгір’я, 1953, 86) [33, т. 1, с. 249].

(9) *Над вулицею будувалися дві великі кам’яниці* (називн. – М. Г.) (Леся Українка, III, 1952, 604) [33, т. 1, с. 249].

(10) *Щодень було у них похмілля, Пилась горілка як вода* (І. Котляревський, I, 1952, 78) [33, т. 7, с. 451].

(11) *Ой не п’ється горілочка, Не п’ються й меди* (Т. Шевченко, II, 1953, 125) [33, т. 6, с. 369].

¹ Подане в [30, табл. 1] порівняння засобів різних слов’янських мов свідчить, що в деяких західнослов’янських мовах (наприклад польській) ситуація щодо пасивних конструкцій аналогічна до української.

У підметових реченнях (8) і (9) безумовно йдеться про процеси як **природні** (*простелятися*), так і зумовлені **людською діяльністю** (*ташувати, будувати*). Можливо тому в [33, т. 1, с. 249] значення останніх позначено як **пасивне**. Проте, на нашу думку, тут ся-дієслів також ужито в **загально-зворотному значенні**, бо в цих реченнях процеси подано максимально абстраговано від діяча, як нібито вони відбуваються самі собою. Якщо ж автори хотіли б підкреслити, що це робить хтось із певного кола осіб, вони мали би вжити неозначено-особових речень:

(8a) *Над вулицею будували дві великі кам'яниці* (знах.);

(9a) ... *ташували* (розташовували) *кишлаки, міста, будували теж невсипуше життя*.

Про речення на кшталт (10), яке укладачі [33, т. 7, с. 451] також тлумачать як пасивне, Сергій Смеречинський зазначав, що у таких конструкціях «дієслова-присудки не мають пасивного значення. Дія, чинність виявлена в них з такою інтенсивністю, „которая”, мовляв акад. Шахматов, „показывает его независимость от производителя действия” <...> Скрізь тут дія, чинність ніби сама діється, чиниться, а не хтось діє, чинить» [34, с. 27]. Це також **загально-зворотне значення** ся-дієслів.

Пасивний характер конструкцій на кшталт (10) фактично заперечував Олександр Потебня, який писав: «Субъективные выражения: *это само собою делается, это само собой разумеется, es versteht sich von selbst*, выражают значение „это делается, разумеется легко”, в образе „это делает себя посредством себя же”, „это производит себя *sua sponte*”. Так, „то не беда, что *пьется вода*” значит не то, что ее пьют, а то, что ее пьет некто, не употребляя для этого никаких усилий, что чувствует охоту ее пить, что выражено посредством образа: „вода сама себя пьет”. Против действительности существования такого образа в языке нельзя возражать тем, что он невероятен с нашей точки зрения» [27, с. 337].

Проаналізувавши подібні конструкції, Сергій Смеречинський, робить висновок «що таке переважне значення українських дієслів на *-ся* (пор. Потебнев *„вода сама себе п’є”*) стоїть у найближчій зв’язку із тим, що зворотний займенник *-ся* відчувався ясно, і саме його повне значення – себе (п’ється = п’є себе; отже сама себе п’є, а не хто інший, активний (точніше – зворотний – М. Г.) характер має, а не пасивний» [34, с. 27].

Заперечне речення (11) передає небажання пити, пов’язане з емоційно-психічним станом узагальненого суб’єкта, а не з якістю напою. Тобто, продовжуючи думку Олександра Потебні, зазначимо, що тут йдеться також про певний образ: горілка й меду не хочуть пити самі себе. З огляду на це ся-дієслова у (11) також мають **загально-зворотне значення**.

Отже, у підметових реченнях українським ся-дієсловом **на відміну від російських не властиві пасивні значення**. Їх можна вживати лише у зворотному значенні, що означає процес, який фактично або в уявленні мовця відбувається сам собою, тобто незалежно від будь-якого зовнішнього активного діяча.

5. Активне значення ся-дієслів

Активне значення (*англ.* active meaning, *рос.* активное значение, действительное значение) ся-дієслів – це використовуваний у деяких мовах спосіб подавати спрямований на об’єкт перехідний процес позамовної дійсності, за якого об’єкт (пацієнт) завжди виконує синтаксичну функцію прямого додатка. Із процесом пов’язане уявлення про суб’єкт (агенс), який може бути підметом (підметові або двоскладні речення) або неназваним (безпідметові або односкладні речення). Отже, активне значення може бути лише в конструкціях із прямо-перехідними дієсловами, а, як уже було зазначено раніше, пряма перехідність зазвичай не сумісна з постфіксом *-ся*. Проте є два випадки, коли ся-дієслів уживають або уживали як прямо-перехідні:

1) окремі ся-дієслова набули прямо-перехідних ЛСВ. Наприклад, дієслово *дивитися* є непрямо-перехідним, наприклад, *дивитися на пейзаж*. Проте в значенні *дивитися* (що?) *виставу, кінофільм, телевізор* воно прямо-перехідне [36, с. 114]. Таких випадків обмаль;

2) у 20-х роках ХХ ст. в українській фаховій мові поширилися безпідметові конструкції із ся-дієсловами у формі третьої особи однини теперішнього чи майбутнього часу типу *потребу задовольняється* (*задовольнятиметься*) або у формі середнього роду однини минулого часу типу *потребу задовольнялося*. Відповідні конструкції мають прямий додаток у знахідному відмінку, і тому вони активні. На думку Олени Курило, ці **не властиві українській народній мові** безпідметові активні конструкції поширилися за аналогією з українськими безпідметовими активними конструкціями з формами на *-но*, *-то* і прямим додатком, а головне під впливом польської мови, де вони широко знані¹ [18, с. 34–35]. Таку саму думку поділяє Сергій Смеречинський, який зазначає, що «під впливом, гадаю, польської мови, що там ції конструкції дуже поширені, перейшли вони й до української літературної мови в Галичині, а звідти починають ширитися на Україні Наддніпрянській» [34, с. 25]. Він уважав, що «мові народній українській (ба й мові літературній клясичній) вони (безпідметові конструкції з присудком на *-ся* та знахідним відмінком прямого об'єкта – М. Г.) невластиві й неорганічні, а коли й трапляються, то здебільшого по зах. говірках і під польським впливом» [34, с. 25]. Саме тому він заперечував твердження Василя Сімовича про те, «що в українській мові при неособових висловах залишається завжди знахідний одмінок [accusativus]» – тим то, виходячи з сказаного вище, українська мова волить уживати неособову форму в таких випадках: *одчувається потребу*, *творюється форми* й т. д., аніж особову: *відчувається потреба*, *творюються форми* й т. д.» [32, с. 18]. Категорично заперечуючи природність для української мови таких полонізмів, Олена Курило [18, с. 35] писала, що «натомість в українській мові, народній і літературній, вживані підметові речення з присудками-пасивними дієсловами на *-ся*», як наприклад: «*як у коморях замки замикаються, так щоб нашим ворогам зуби і губи позамикало*». Ми згодні, що такі підметові звороти природніші за безпідметові, проте, на нашу думку, вони є не пасивними, а зворотними конструкціями, бо мисляться як такі, що ніби відбуваються самі собою².

У 20-х–30-х роках ХХ ст. такі безпідметові активні конструкції із ся-дієсловами вживали навіть у нормативних документах, проте вони поступово вийшли з ужитку. Відбиток цих конструкцій ще знаходимо в розділі «Синтакса» написаної в окупованому Львові в 1943–1944 рр. праці Юрія Шевельова [40, с. 112] й у повоєнних мовознавчих працях [20, т. 2, с. 64, 67] та [39, с. 94–95], де їх названо безособово-пасивними³. Юрій Шевельов зазначав, що «Клясики з Великої України майже зовсім не знають так званих безособово-пасивних речень типу: *книгу читається, землю ореється*. В новішій літературі такі конструкції не часті, але трапляються вже не так і рідко: „Готувалося нічну експедицію” (Ю. Яновський); „Рани обмивалося гарячою водою” (Ю. Смолич); „Училися отут гуртом урок” (П. Тичина). Безперечне джерело цих конструкцій – Галичина (питання про те, чи позичені вони з польської мови, нас тут не цікавить)» [40, с. 112]. У [20, т. 2, с. 67] наведено ці самі три цитати і зроблено висновок, що «питома вага цього типу речень, більша у письменників, що походять з території південно-західних говірок, загалом у сучасній літературній мові зовсім мала, вживаються вони рідко».

Окрім зазначених основних значень є ще непохідні ся-дієслова, що мають інші індивідуальні лексичні значення, які не належать до зазначених семантичних груп [24, с. 4].

¹ Сполуки дієслів із колишньою формою зворотного займенника тим чи тим чином властиві всім слов'янським мовам. Однак тільки в польській мові можна утворити такі форми від прямо-перехідних дієслів, які при цьому зберігають пряму перехідність [37, с. 196–197].

² Сергій Смеречинський наводив такий приклад: «замість безпідметових: „Як тоді *оралось* море (знах.), як *копалося* глибокiсть (знах.), риба*м вирилось* печери” (знах.), що в них виступає „*мап*”, „*хтось*” орав море ... копав глибокiсть ... вирив печери ..., – властивіше українській мові сказати підметовим зворотом: як тоді *оралось* море (назовн.), як *копалася* глибокiсть (назовн.), риба*м вирились* печери (назовн.) та ін.» [34, с. 25].

³ Цей термін пояснено так: «при перетворенні цих речень на особові двоскладні іменник-об'єкт перетворюється на підмет; це зближає конструкцію цих речень із пасивними» [20, т. 2, с. 67]. На нашу думку, запропонований термін не відповідає сутності поняття, оскільки тип речення треба визначати за властивостями цього речення, а не речення, у яке його можна перетворити. Пропонуємо називати зазначені речення **безпідметово-активними**.

Висновки

1. Ся-дієслова багатозначні, і тому та сама словоформа залежно від контексту може передавати різні значення. З огляду на це мовець повинен чітко відрізнити **питомі, властиві українській мові значення від накиннутих**.

2. В українських фахових текстах ся-дієслів треба вживати лише для позначання **неперехідних процесів**, тобто процесів, що не мають об'єкта, відокремленого від суб'єкта. За поодинокими винятками їх **не можна вживати на позначання перехідних процесів**

3. У підметових реченнях українським ся-дієсловам **на відміну від російських не властиві пасивні значення**. Їх можна вживати лише у зворотному значенні, що означає процес, який відбувається сам собою, тобто незалежно від будь-якого зовнішнього активного діяча.

4. У безпідметових реченнях українським ся-дієсловам **на відміну від польських не властиві активні значення**. Їх можна вживати лише в безособовому значенні, коли йдеться про стан природи або фізичний (психічний) стан істоти, який не постає як наслідок її свідомої волі, свідомо спрямованого бажання, тобто є самодостатнім, безвідносним до будь-якого діяча.

1. Арнольд И. В. *Стилистика. Современный английский язык : Учебник для вузов / И. В. Арнольд ; Науч. ред. П. Е. Бухаркин. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Флинта ; Наука, 2002. – 384 с.*
2. Ахманова О. С. *Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – 2-е изд. стереотип. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.*
3. Вихованець І. *Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови / Іван Вихованець // Українська мова, 2012. – № 2. – С. 3–10.*
3. Вихованець І. *Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови / Іван Вихованець // Українська мова, 2012. – № 2. – С. 3–10.*
4. Вихованець І. *Теоретична морфологія української мови : академ. граматики укр. мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська ; за ред. Івана Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.*
5. Гаврилова В. И. *Аспектуальная и залоговая характеристика сказуемых медиальных конструкций / Валентина Ивановна Гаврилова // Типология вида/аспекта: проблемы, поиски, решения : сборник научных статей / отв. ред. Е. Я. Титаренко. – Симферополь : ДИАЙПИ, 2014. – С. 17–30.*
6. Горпинич В. О. *Морфология украинської мови : Підручник / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.*
7. *Грамматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 209 с.*
8. *Грамматика русского языка. Т. 1 : Фонетика и морфология / В. В. Виноградов, Е. С. Истрина, С. Г. Бархударов. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 720 с.*
9. Грінченко Б. *Три питання нашого правопису з додатками професора А.Е. Кримського / Б. Грінченко. – Відбиток з «Рідного краю» – К. : Електрична друкарня К. Н. Милевського і Ко, 1908. – 40 с.*
10. Жеребило Т. В. *Словарь лингвистических терминов / Жеребило Татьяна Васильевна. – 5-е изд., испр. и доп. – Назрань : ООО «Пилигрим», 2010. – 486 с.*
11. Жовторбюх М. А. *Курс сучасної української літературної мови : Ч. 1 / М. А. Жовторбюх, Б. М. Кулик. – К. : Вища школа, 1972. – 404 с.*
12. *Історична типологія слов'янських мов : Ч. 2 / За ред. О. Б. Ткаченка. – К. : Довіра, 2008. – 264 с.*
13. Караванський С. *Російсько-український словник складної лексики / Святослав Караванський. – 3-тє вид., доп. і випр. – Л. : БаК, 2016. – 608 с.*
14. Козленко І. *Інфінітив і стан / Ірина Козленко // Українське мовознавство : міжвідомчий науковий збірник / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2011. – Вип. 41. – С. 55–67.*
15. Кротевич Є. В. *Словник лінгвістичних термінів / Є. В. Кротевич, Н. С. Родзевич ; За заг. ред. Є. В. Кротевича. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 236 с.*
16. Крымский А. *Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья / А. Крымский – Т. I, вып. 1-й, – М. : Типографія Вяч. Ал. Гацукъ, 1907. – 545 с.*
17. Кулик Б. М. *Курс сучасної української літературної мови / Б. М. Кулик. – К. : Рад. шк., 1948. – 332 с.*
18. Курило О. *Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на -но -то / О. Курило // Збірник секції граматики української мови НДІ мовознавства при ВУАН ; ред. О. Курило. – Кн. 1. – К. : б. в., 1930. – 236 с.*
19. Курило О. *Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 303 с. (передрук видання 1925 р.).*

20. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського – у 2-х т. – К. : Рад. шк., 1951. – Т. 1. – 520 с. ; Т. 2. – 408 с. 21. Лаврінець О. Пасивні конструкції з дієсловами на -ся в сучасній українській мові: синонімія та паралелізм функціонування / Олена Лаврінець // Українська мова, 2014. – № 1. – С. 61–75. 22. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 : «Укр. мова» / Межов Олександр Григорович ; НАН України, Інститут української мови. – К., 1998. – 19 с. 23. Межова О. В. Внутрішньовідмінкова суб'єктна транспозиція в сучасній українській мові / О. В. Межова // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького нац. ун-ту. – Кривий Ріг, 2013. – Вип. 9. – С. 291–288. 24. Михайлик Р. П. Семантико-граматична структура дієслів на -ся в сучасній українській мові / Михайлик Роксолана Павлівна : автореф. дис. ... канд. філ. наук : спец. 10.02.01 «Укр. мова» / НАН України, Інститут української мови. – К., 1995. – 16 с. 25. Наконечний М. Українська мова : програма-конспект з додатком про новий правопис український / М. Наконечний. – Х. : Рух, [1928]. – 240 с. 26. Олешик Л. Структурні особливості та прагматично-функціональні параметри рефлексивного показника в українській, англійській та іспанській мовах / Лідія Олешик // Вісник Львів. ун-ту. Серія іноземні мови. – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – Вип. 16. – С. 239–249. 27. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 3. Об изменении значения и заменах существительного / А. А. Потєбня. – М. : Просвещение, 1968. – XIV, 551 с. 28. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1985. – 399 с. 29. Розенталь Д. Э. Справочник по правописанию и литературной правке : Для работников печати / Д. Э. Розенталь. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Книга, 1985. – 336 с. 30. Русанівський В. М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах : доповіді рад. делегації на VI Міжнар. з'їзді славістів (Прага, серпень 1968 р.) / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1968. – 37 с. 31. Русская грамматика. Т. 1: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология / Н. Ю. Шведова (гл. ред.). – М. : Наука, 1980. – 784 с. 32. Сімович В. На теми мови / др. Василь Сімович. – Прага ; Берлін : Вид-во «Нова Україна», 1924. – 48 с. 33. Словник української мови : в 11-ти т. / Ред. кол. І. К. Білодід та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11. 34. Смеречинський С. Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою. – Х., 1932. / Сергій Смеречинський; Фотопередрук з післясловом О. Горбача. – Мюнхен: Український вільний університет, 1990. – 263 с. 35. Сучасна українська літературна мова / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, Н. І. Тоцька, І. М. Уздиган ; За ред. А. П. Грищенка. – Вид. 3-тє, доп. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с. 36. Сучасна українська мова : Довідник / Л. Ю. Шевченко, В. В. Різун, Ю. В. Лисенко ; За ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1996. – 320 с. 37. Тихомирова Т. С. Курс польського языка : Учеб. для вузов / Т. С. Тихомирова. – М. : Высш. шк., 1988. – 279 с. 38. Українська мова. Енциклопедія / Редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Укр. енцикл., 2004. – 824 с. 39. Шевельов (Шерех) Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех. – Мюнхен, 1951. – 404 с. 40. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Юрій Шевельов. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 160 с. 41. Ющук І. П. Українська мова / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2003. – 640 с.